

В. І. Авраменко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПІДХІД І.ОГІЄНКА ДО УКРАЇНСЬКОГО ТЕРМІНОТВОРЕННЯ ДЛЯ
ШКОЛИ У КІНЦІ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

У статті висвітлено підхід І.Огієнка до українського термінотворення для школи у кінці ХІХ – поч. ХХ ст. З'ясовано роль українського терміна у становленні національної школи зазначеного періоду.

Ключові слова: українська школа, термін, освіта, культура, національна свідомість.

Розвиток України як самостійної незалежної держави викликав помітні зрушення в системі навчання й виховання молоді. В умовах розбудови національної середньої та вищої школи постали проблеми реформування й удосконалення всієї освітньої галузі.

Реформування освітньої галузі призводить до перегляду змісту окремих навчальних дисциплін, а звідси й до розгляду їхнього понятійно-термінологічного апарату. Інноваційні процеси в освіті, поява інтегрованих курсів, нових навчальних дисциплін (валеологія, людина й світ та ін.) зумовили зростання інтересу педагогів і науковців до навчальної термінології.

Для процесу формування навчальної термінологічної лексики характерний тісний взаємозв'язок позамовного і внутрішньомовного факторів, які певним чином організують термінотворчий процес. Це є основою для поступального розвитку з послідовною зміною періодів. Серед позамовних основоположним є рівень розвитку національної освіти, науки, культури, а серед внутрішньомовних - становище мови в суспільстві й ступінь розвитку функціональних стилів.

Історія формування навчально-термінологічної лексики, як і українського термінотворення – це процес зміни одного періоду формування й становлення на інший, при якому простежується тісний зв'язок кожного з попереднім. У

цілому це становить єдиний безперервний рух і розвиток. Друга половина XIX – початок XX ст. є особливо важливим періодом, бо саме в цей час було закладено підвалини для поступового розвитку української наукової термінології як системи і навчальної термінологічної лексики як складової її частини.

Русифікаторська політика царського уряду, недержавний статус української мови, державна роз'єднаність гальмували формування української наукової мови, творення навчальної термінологічної лексики. Нові зміни в суспільно-політичному житті України (відміна кріпосного права, пробудження національної свідомості, інтелектуальних сил, прагнення української інтелігенції поширювати освіту серед народу) сприяли розвитку української літературної мови.

Питання творення, вживання й розвитку української термінологічної лексики – одне з невіддільних питань мовної, а водночас і культурно-освітньої концепції І.Огієнка. Осмислення витоків української термінології дало змогу вченому-педагогу викласти свої міркування щодо її усталеності, єдності, освітньої цінності в "Історії української граматичної термінології", що вийшла в "Записках українського наукового товариства" у 1908 році.

Учений, намагаючись з'ясувати причини термінологічної розбіжності в українських граматиках, вважав, що Україна в умовах бездержавності не мала підґрунтя для розвитку граматичної літератури. На думку І.Огієнка, основою для формування й нормалізації граматичної термінологічної лексики повинна була стати школа, яка б об'єднала й закріпила її в суспільстві. Такої школи в Наддніпрянській Україні не було.

Для розвитку власне української навчальної термінологічної лексики, а саме мовознавчої, в кінці XIX – на початку XX століття велике значення мали граматичні праці – різного виду підручники, як видавалися в Західній Україні, бо, як відомо, розвиток мовознавчої науки, стан освіти в Галичині були в більш сприятливих умовах, ніж у царській Росії. Пріоритет у виробленні мовознавчої термінологічної лексики віддає Галичині, де вивчення рідної мови у школі

почалося в 30-х роках XIX ст.: "Український язик тут (Наддніпрянщині – примітка В.А.) не признавався офіційно, - писав І.Огієнко у 1908 році, – ніде по школах не викладався. Тому розвиток граматик рідної мови, а разом із тим і граматичної термінології йшов поза межами України Російської, на Галичині, де українська мова була признана офіційно і на ній велось викладання науки по школах. Термінологію ми знаходимо в себе випадково, по всяких передмовах та граматиках, і тільки в останні дні по граматиках" [1, с.32].

І. Огієнко просліджує зв'язок термінології й інтелектуального життя нації, який зводиться до таких моментів: 1) у кожного народу, який має свою історію, який має право на існування, та чи інша виробленість наукової термінології свідчить про його культурно-освітній зріст, його; культурне становище; 2) не може бути науки, "раз на вислів її недостає термінів" [2, с.94].

На потребу відповідного впорядкування української мовознавчої термінології порівняно з лексикою природничих терміносистем І.Огієнко вказував у "Історичному словнику граматичної термінології (1908); "Коли терміни лікарські або ботанічні ми сливе що цілком маємо в народі, – їх тільки треба там пильніше пошукати, – то граматичної термінології, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдемо терміни горлянка, бешиха, півоня, але термінів для *subjectum*, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторь граматики повинен сам витворити граматичні терміни" [3, с.8].

Те, що автор кожної граматики, що з'явилися в Україні в другій половині XIX – поч. XX ст., користувався власними принципами творення термінів, стало причиною строкатості та неупорядкованості української мовознавчої термінології. Особливо яскраво це виявилось на початку XX ст., коли постала нагальна потреба мати єдину, науково уніфіковану лінгвістичну термінологію. І.Огієнко, маючи на увазі освітню цінність граматичної термінології, писав: "А тим часом усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу. Може не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконається в тому, що тільки освіта рідною мовою дасть народови добрий пожиток, а державі –

певну користь... Яку ж граматику дамо ми для школи, коли ми ще не погодилися ні за правопис, ні за термінологією? А викладати по школах граматику з невсталеною термінологією і таким же правописом – річ не тільки корисна, а навіть більше – шкідлива" [4, с.3].

"Історичний словник української граматичної термінології" І.Огієнка є своєрідною спробою підсумувати попередній розвиток української мовознавчої термінології, "зібрати до купи все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі" [1, с.38]. Про масштабність виконаної автором роботи свідчить насамперед те, що у словнику вміщено матеріал із 77 джерел. Ним охоплені практично всі граматики, починаючи від граматики "Адельфотес" (1591) і, закінчуючи "Українською граматикою" Є.Тимченка та "Короткою українською граматиною для шкіл" Г. Шерстюка, що вийшла у світ 1907 року. Безумовно, цінним є те, що І.Огієнко, крім термінів граматики, залучає до свого словника мовознавчу термінологію, яка використовувалася в наукових статтях, зокрема, М.Левченком, О.Партицьким, І.Павлусевичем. У словнику подано, за нашими підрахунками, терміни для номінацій 463 понять із фонетики, морфології, синтаксису та орфографії, що, крім рівня розробленості української лінгвістичної термінології, відтворює й тогочасний ступінь наукового осмислення структури української мови.

Процес творення й усталення української навчальної термінології у другій половині ХІХ ст. тісно пов'язаний зі становленням українського правопису, термінографії, граматичної літератури – в основному підручників для самонавчання та для вищих чи середніх шкіл. Особливо важливо зрозуміти принципи творення навчальної термінології на тому етапі, коли вона була надбанням особистостей. "Для належного розвою своєї наукової мови, – писав пізніше І.Огієнко, – Україна не мала головної основи – школи, а тому мова ця розвивалась неорганізовано, розвивалася зусиллями окремих одиниць, а не інституцій. Наукова термінологія знаходилась в початковому стані, бо знов же таки вона не мала життєвих основ свого вироблення" [4, с.198].

Аналізуючи термінологію українських граматики, що видавалися в

першому десятилітті ХХ століття, Іван Огієнко вважав недоліком повну відсутність наголосу над граматичним терміном, зокрема в граматиках Г.Шерстюка та П.Залозного. Він зазначав: "В граматиці для школи сього не повинно бути ні в якому разі. Та й, справді, як учень стане наголошувати назви "підмет", "наголос" і т. і., коли тут помиляється навіть читач середньої освіти? Кращі галицькі граматики – як от граматика Смаль-Стоцького – вживають наголосу не тільки над термінами, але й над кожним словом. А в нас, де ще суспільство не призвичаїлось до вивчення рідної мови, учні, особливо ті, що одержали трохи російської освіти, читаючи, будуть калічити рідну мову. Наголос всім разі був би для їх дуже корисним" [1, с.30].

«Термінологія, — пише І. Огієнко, — не повстає відразу, а звичайно витворюється самим життям упродовж віків духовного життя, потребує традиції для свого усталення». У ХІХ ст., на яке припадає «найбільший розвій культурного життя в цілій Європі», українська мова науки не могла розвиватися нормальним шляхом; адже «духово українська інтелігенція все жила в чужій культурі».

На думку вченого-просвітителя для розвитку термінології потрібна постійна праця інтелігенції – і фахівців певної галузі, і філологів: "Перші слідкують за тим, щоби новий термін відповідав своєму призначенню; другі пильнують, щоби нововведений термін відповідав своїми вимовою й формою правилам нашої народної мови" [5, с.1]. Для вченого, дослідника, педагога, кожного, хто в той час вболівав за термінологічну справу, було зрозуміло, що термінологічне питання зростає до масштабів державної проблеми.

Упровадження української термінологічної лексики в українській школі в 1917-1920 рр. відбувався в складних умовах розбудови національної системи освіти. Найбільшу потребу у нормативній термінології відчувала школа, що перейшла на українську мову викладання і не мала єдиної програми, відповідних підручників, єдиної усталеної термінології. Внаслідок аналізу напрямів розвитку навчальної термінологічної лексики в період українських національних урядів з'ясовано, що офіційні урядові заходи сприяли

відродженню української мови, організації термінологічних комісій та товариств для унормування процесу розвитку термінології в Україні.

Апріорним є те, що кожен термін повинен пройти функціональну апробацію, що можливо тільки при належному розвитку національної науки й наявності шкіл і вишів з рідною мовою викладання.

Іван Огієнко, вивчивши стан термінологічної справи в Україні у ретроспективному плані, оптимістично дивився на майбутній його розвиток. Оптимізм ученого уgruntованій реаліями українського життя після 1917 року, коли "по цілій Україні постають усякі гуртки та комісії, що пильно займаються складанням найрізніших термінологічних словників. Почала працювати українська школа, а вона голосно вимагала наукової термінології. Її вимагали й різні державні установи, що постали з того часу" [6, с.51].

Культурно-освітня концепція Івана Огієнка утверджується розумінням мови як сили культури, а культури як сили народу. На розбудову літературної мови він дивився як на найміцніший цемент для об'єднання й інтелектуалізації нації.

Негативно впливає на розвиток науки та освіти розбіжність у вживанні і розумінні термінів, коли "що не вчений – своя власна термінологія". Усталеність і єдність термінології має велику вагу – така загальна думка І.Огієнка щодо термінології, призначення якої – наука і освіта народу.

Одним із напрямів розвитку навчальної термінологічної лексики в цей час було створення і видання підручників та пошук найбільш вдалих українських термінів для них. І. Огієнко у статті "Рідна мова в українській школі" (1917) писав: "Однаковість, єдність граматичної термінології має велику вагу. Цю різноманітність ... ще можна було зносити, коли граматики не ставала шкільним підручником. Отже, з того часу, як українська грамика піде до школи, ми повинні всіма силами дбати аби скрізь заводили однакову термінологію" [2, с.25]. І хоча ця термінологічна робота не була достатньою мірою організована, а використання українських термінів в підручниках мало на меті суто практичні потреби навчання, грамоти, що було цілком природно,

зважаючи на стан освіти, політичні, економічні умови того часу, все ж це був великий крок вперед на шляху створення української навчальної термінології.

Для сучасного розвитку навчальної термінології актуальною та корисною є термінологічна концепція видатного українського просвітителя І.Огієнка, викладена у його унікальній праці "Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства" (1936 р.). Ця праця є концептуальним виразом поглядів ученого на засади національного навчання й виховання молоді. Хоча вона призначалася українцям, які жили в умовах етнічної усамітненості й утисків з боку влади митрополії (Польщі), її концентрована суть - рідна мова є запорукою єдності і збереження української нації - не втратила актуальності і донині. Вона адресована усім громадянам, тому, кому не байдужа доля українського народу, його мови.

Відповідно до заголовка, книжка написана у формі повчань і гасел, що мають бути засвоєні читачами і слугувати їм керівництвом до дії, бути настільною книгою вчителя словесника національної школи. "Рідномовний катехизис" – це паспорт української мови, у якому відображено всі параметри нашого "Я" - національно-етнічні, соціально-культурні, духовно-етнічні, вікові та професійні особливості. У нашому дослідженні вважаємо за потрібне вмістити розділи цього твору, які безпосередньо стосуються сучасного стану освіти і шкільництва, виваженість суджень автора залишається незаперечною.

Іван Огієнко постійний у таких переконаннях:

а) єдність шкільної термінології: граматичної, математичної, природничої та ін. по школах, у підручниках і в наукових статтях необхідна насамперед; недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвитку літературної мови;

б) цілий народ мусить пильно дбати, щоб його шкільна термінологія конче усталилася й тим самим стала культурним доробком усієї нації; без найконечнішої потреби не вільно міняти шкільної термінології;

в) з бігом часу можна міняти тільки другорядні невдалі шкільні терміни,

завжди пам'ятаючи, що для розвитку культури національної свідомості народу стократ корисніше мати одну, хоч і не досконалу, але соборну термінологію, аніж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші [7, с.35-36].

Заслуга Івана Огієнка полягає в тому, що він теоретично обґрунтував безперервний розвиток української термінології, послідовно орієнтувався на весь територіальний простір українського народу і дотримувався погляду, що термінологічна розбудова української мови детермінована науково-освітніми, культурними запитами її носіїв.

В його працях бачимо чітке розуміння потреби розвитку національної термінології для освіти, інтелектуалізації нації, збагачення її наукового потенціалу.

Список використаних джерел:

1. Огієнко І. Історія української граматичної термінології. - К., 1908. – С.32.
2. Огієнко І. Правопис і граматична термінологія // Рідна мова. – Львів, 1937. – Ч.2. – С.94.
3. Огієнко І. Історичний словник граматичної термінології. – К., 1908. – С.8.
4. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. – Вінніпег, 1980. – 198 с.
5. Чайковський М. В справі нашої письменницької мови // Рідна мова. – Ч. 1. – С. 1.
6. Огієнко І. Інститут Української Наукової Мови в Києві // Рідна мова. – Львів, 1933. – Ч.2. – С.51.
7. Огієнко І. Для одного народу одна наукова термінологія // Рідна мова. – 1935. – Ч.2. – С.35-36.

This article underline the approach of I.Ohienko to the Ukrainian terminology for the school at the end of XIX-XX centuries. It is stated the role of the academical Ukrainian term in the development of Ukrainian national school.

Key words: Ukrainian school, term, education, culture, national consciousness.